

بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های نهبندان از قاجار تا پهلوی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۵/۷

زهرا روشندل^۱

حسن هاشمی زرج آباد^۲

حمیدرضا قربانی^۳

چکیده

خانه‌های سنتی نهبندان بیشترین سازگاری را با طبیعت و اقلیم دارند. معماران با طراحی صحیح و توجه به آسایش استفاده‌کنندگان توانسته‌اند در عین سادگی، پاسخگوی نیاز ساکنین خانه‌ها باشند. یکی از این فضاها، ایوان می‌باشد که در معماری مسکونی به شکل فضایی نیمه‌باز، جلوی اتاق‌ها قرار گرفته و با کاربری‌های متفاوت، دسترسی به فضاهای داخلی را ممکن می‌سازد. عنصر ایوان از ویژگی‌های بارز و به‌عنوان مهمترین بخش در ساختار فضایی خانه‌های تاریخی نهبندان در استان خراسان جنوبی به‌شمار می‌رود که به لحاظ قدمت، دوره قاجار تا پهلوی را در برمی‌گیرند. از این رهگذر ابتدا به مفهوم و تاریخچه ایوان در ادوار گذشته پرداخته می‌شود، سپس به مطالعه و بررسی گونه‌شناسی ایوان و چگونگی سیر تحول ایوان بر پایه خانه‌های منتخب می‌پردازد. گردآوری اطلاعات بر مبنای پژوهش‌های میدانی و کتابخانه‌ای نگارندگان می‌باشد. ایوان در خانه‌های تاریخی نهبندان با شاخصه‌هایی چون قوس‌های جناغی و بیضی‌شکل، پوشش‌های طاق و تویزه، گهواره‌ای و گوشه‌سازی اسکنج نمود می‌یابد. ایوان‌های مرتفع‌تر اکثراً در ضلع شمالی و جنوبی خانه‌ها قرار گرفته‌اند. این خانه‌ها ضمن پاسخ‌گویی به نیازهای جوی و اقلیمی، رابطه مستقیمی با اصالت‌های فرهنگی، مذهبی و سنتی مردم دارند. بررسی‌ها نشان می‌دهد ایوان در خانه‌های مورد مطالعه متأثر از آثار گذشته ایرانی-اسلامی بوده و به انواع شکل‌های چند ایوانی و تک ایوانی با

طرح‌های تزئینی ساده نمود پیدا می‌کند. بدین ترتیب، بررسی نحوه تحول و تغییر در شکل و ساختار ایوان در خانه‌ها و ازمنه مورد نظر از اهداف پژوهش می‌باشد.

واژگان کلیدی: خانه‌های تاریخی، معماری، ایوان، نهبندان، قاجار، پهلوی

مقدمه

معماری مسکونی بدون شک از قدیمی‌ترین معماری‌های ساخته شده به‌دست بشر است و از همان زمانی که انسان در گستره گیتی به‌دنبال سرپناهی می‌گشت، آنگاه که توان ساخت سرپناهی را کسب کرد و از غارها بیرون آمد و با مصالحی از خشت و برگ درختان گرفته تا خاک و سنگ و آنچه که در دسترس بود، اقدام به ساخت اتاق‌هایی کرد که بعداً خانه نام گرفت. خانه در هر جایی و مکانی بنا به دلایل اقلیمی و مصالح بوم‌آورد به سبک و سیاقی خاص ساخته می‌شد و این سبک و سیاق، به تدریج معماری بومی نام گرفت. تا سال‌ها این معماری بومی بود که در عرصه معماری حکم‌فرمایی می‌کرد، اما رفته‌رفته از آغاز معماری جدید، به‌دست فراموشی سپرده شد و جای خود را به سبک‌های فراگیر و جهانی داد (شاطریان، ۱۳۹۰: ۱۰۱).

از معماری دوره قاجار آنچه که امروزه بیشتر به‌جا مانده، خانه‌های متعدد و فراوانی است که در سرتاسر ایران ساخته شده و چون بیشترین ساخت‌وسازها در این دوره به‌دلیل افزایش جمعیت شهرنشینی به خانه‌ها اختصاص داشت، معماری قاجار را معماری خانه‌های مسکونی نیز می‌گویند (دشتی هاشجین، ۱۳۸۹: ۱). بناهای مسکونی این دوره با طراحی شامل ورودی، هشتی، اتاق مرکزی، ایوان و اتاق‌های کوچک‌تر واقع در اطراف اتاق مرکزی به‌صورت‌های ساده یا دارای تزئینات، همه به شیوه معماری اصیل ایران در ادوار قدیم بوده که در این دوره با ابتکارهای جدیدتر و نفوذ عناصر معماری غربی در جزئیات و ساخت‌وسازها، به‌صورت دل‌چسب‌تر تکمیل گردیده‌اند. ایجاد سراسراه‌های ورودی^۱، ایجاد پنجره به سمت خیابان با نرده‌های تزئینی روی آن

۱. پلکان‌هایی که از وسط سراسرا شروع می‌شوند، در قسمت پاگرد به دو شاخه در جهت مقابل یکدیگر تا بالا ادامه می‌یابند. این عنصر تأثیر معماری کشور روسیه است (ساریخانی، ۱۳۸۲: ۵۷).

۲. قسمت مجلل بنا، بخشی از تالار که بلندتر از سایر قسمت‌هاست، تورفتگی داخل پنج‌دری‌ها که کمی از سطح

و سقف‌های شیب‌دار (شیروانی) در معماری رواج می‌یابد (ساریخانی، ۱۳۸۲: ۵۷). احداث زیرزمین‌های خوش‌طرح با پوشش‌های ضربی آجری معروف به خوانچه‌ای و ایجاد حوضخانه‌های سرپوشیده و متداول شدن بادگیرها و ترتیب تالارهای بزرگ با شاه‌نشین‌ها و گوشواره‌ها و غرفه‌ها، صفه‌ها و ایوان‌ها و دیگر عناصر معماری ایرانی با اندک تغییر و تصرف به تناسب وضع زمین و سلیقه و روحیات و شرایط مالی صاحبان کار و نیز درجه مهارت استادان معمار، کم و بیش شبیه و همانند هم به‌وجود آمدند (آیت‌اللهی، ۱۳۸۰: ۳۰۱).

در گذشته ایوان‌ها از عناصر مهم خانه‌های ایرانی بوده است. این فضاها هم در سازماندهی کلی بنا در کنار دو فضای باز و بسته، نقش ایفاء می‌کرده‌اند و هم خود به‌عنوان فضایی مستقل با عملکردهای متفاوت، مطرح بوده‌اند. ایوان فضایی نیمه‌باز در حد فاصل فضاهای کاملاً داخلی و کاملاً خارجی در جبهه اصلی بنا، جای مسقفی است که جلوی آن باز و مشرف به حیاط می‌باشد. ایوان در خانه‌های نهبندان نقطه اتصال اتاق‌ها و حیاط می‌باشد و به‌عنوان فضایی دل‌پذیر در تابستان مورد استفاده تمام فعالیت‌های ساکنان خانه بوده و نیز باعث تعدیل هوای اتاق‌های اطراف خود می‌شود. این فضا به لحاظ اقلیمی از ارزش زیادی برخوردار است چرا که در دو جبهه مقابل، خانه‌های تابستان‌نشین و زمستان‌نشین هستند. ایوان در این خانه‌ها تزئینات محدود و ساده‌ای را به‌خود اختصاص داده است. این فضا از وحدتی خاص برخوردار است که شرایط محیطی و فرهنگ مردم منطقه با انطباق بر نیازهای فردی در تعداد، شکل و تزئینات ایوان‌ها بسیار مؤثر است.

پرسش از چگونگی و ماهیت ایوان در ابنیه مسکونی نهبندان در این دوره، پرسشی است که ساختار این تحقیق را شکل می‌دهد. بر این اساس این سؤال مطرح می‌شود که نقش و حضور عنصر ایوان در معماری این دوره چگونه است؟ فرایند تنوع و تحول ایوان در بازه زمانی قاجار تا پهلوی در این خانه‌ها چگونه رخ داده است؟ فرضیه این است که ایوان در خانه‌های تاریخی مورد بررسی متأثر از آثار گذشته ایرانی-اسلامی

زمین بالاتر بوده و معمولاً بزرگ خانواده یا مهمان در آن می‌نشیند (فلاح فر، ۱۳۷۹: ۱۳۵).
۳. سازه‌ای جهت تبدیل مربع به هشت ضلعی برای اجرای گنبد.

بوده و در فرایند تحول و تنوع ایوان در گذار از قاجار به پهلوی، از نقش و اهمیت ایوان کاسته شده است.

با توجه به فراوانی و اهمیت خانه‌های تاریخی باقی مانده قاجار در سراسر ایران، می‌توان گفت مقالات و کتب متعددی درباره معماری مسکونی قاجار و پهلوی و تزئینات وابسته به معماری این دوره به رشته تحریر درآمده است و لیکن در خصوص پیشینه بحث حاضر (ایوان)، می‌توان به مقاله "بازنگری اهمیت ایوان در خانه‌های سنتی (با نگاه ویژه به بم)" (محمودی، ۱۳۸۴) و مقاله‌ای همایشی با عنوان "تأثیر ایوان بر تعادل آب و هوایی خانه‌های سنتی" (با نگاهی تحلیلی به خانه‌های منطقی نژاد، محتشم و فروغ الملک در شیراز) (تصوری، علایی و تقی‌پور، ۱۳۹۲) اشاره کرد. تنها اثر پژوهشی درباره خانه‌های تاریخی نه‌بندان در استان خراسان جنوبی پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بازشناسی تاریخ معماری نه‌بندان در دوره قاجار با تکیه بر پژوهش باستان‌شناختی خانه‌های تاریخی» (روشندل، ۱۳۹۴) می‌باشد. تاکنون اثر مستقلی به‌طور تخصصی به بحث ایوان در این خانه‌ها نپرداخته است. از این‌رو، پژوهش حاضر به‌طور مشخص به این امر می‌پردازد.

روش پژوهش

روش پژوهش این نوشتار، توصیفی - تحلیلی و ترکیبی بوده و راهبرد، نمونه‌های انتخابی است. نوع تحقیق بنیادی است. ابزار گردآوری اطلاعات به‌صورت پژوهش میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد. در این راستا، بازدیدهای علمی از بافت تاریخی و خانه‌های تاریخی مختلف انجام شد. انتخاب نمونه‌ها به‌صورت متجانس و زنجیره‌ای صورت گرفت که به علت عدم ثبت و شناخت کامل، تمام نمونه‌ها توسط سازمان‌های ذی‌ربط با حضور در محله‌های تاریخی، شناخت تعدادی از خانه‌ها انجام گرفت. دو یا سه محله شهر به خانه‌های تاریخی اختصاص یافته است و لیکن به‌دلیل روند رو به رشد تخریب ابنیه قدیمی، امروزه تعداد اندکی باقی مانده است. از این میان، پنج بنا شامل خانه همایونی، نعمت‌الله تقوی، شهابی، هاشم‌پور و باقر تقوی در نه‌بندان انتخاب و مورد

تحقیق قرار گرفت که شرح این آثار در ذیل خواهد آمد. علاوه بر این، تعدادی دیگر از خانه‌های مورد مطالعه، طبق یک جدول مورد ارزیابی قرار می‌گیرند تا سؤال‌های پژوهش به پاسخی مدون و روشن منتج گردد. در جدول مندرج در انتهای مقاله (جدول ۱)، مشخصات تعدادی از خانه‌ها آمده است.

مفهوم و تاریخچه ایوان

در لغت‌نامه دهخدا (ذیل "ایوان") ایوان به معنای صفه، طاق، نشست‌گاه بلند که به آن سقف باشد، هم‌چنین به معنی پیش‌گشاده و درگاه آمده است. در فرهنگ فارسی به معنای صفه، پیشگاه، اتاق، بخشی مسقف از ساختمان که جلوی آن باز است و در و پنجره ندارد و مشرف به حیاط است (معین، ذیل "ایوان")، ذکر شده است. اصل این کلمه فارسی است. ایوان از مهم‌ترین فضاهای معماری ایرانی است و در بیشتر خانه‌های ایرانی به چشم می‌خورد و عملکردهای زیادی دارد. ایوان نمایشگر امکانات تعیین و تحدید فضا است و همانا "طریقت" یا فضای انتقالی بین عوالم زمینی و زمانی است. از دیدگاه مابعدالطبیعی ایوان خود، مقام نفس می‌تواند به‌شمار آید که میان باغ یا حیاط مانند روح و جسم آدمی سیر می‌کند (اردلان و بختیار، ۱۳۸۲: ۲۳). ایوان با شکل چهارگوش و مرکز آن (حوض و آب) نمادی است از کمال. پس در کامل‌ترین حیاط که حیاط چهارایوانه است، نمادی است از عالم که بی‌جهت است و ایستا. اما چهارایوان از چهارسو در حکم چهار جهت عالمند که به مرکز این جهان کوچک احاطه دارند (محمودی، ۱۳۸۴: ۵۵).

ایوان در فصول گرم بسیار کاربرد دارد و عملکردهای فراوانی از جمله غذا خوردن و خوابیدن در آن اتفاق می‌افتد. هم‌چنین باعث تعدیل هوای اتاق‌های اطراف خود می‌شود و به لحاظ اقلیمی ارزشمند است. ایوان به‌عنوان فضایی نیمه‌باز، ارتباط دهنده دو فضای باز و بسته به یکدیگر است.

پیدایش ایوان از زمان هخامنشی در کاخ آپادانا، خانه‌های برزن جنوبی تخت جمشید، کاخ بار چهارایوانی در پاسارگاد و بقایای خانه‌های پارسوماش (مسجد سلیمان) شروع

شد. ایوان و رواق در اکثر بناهای ایران به کار رفته‌اند. به گفته مالکوم کالج^۱ ایوان بیش از همه در دوره پارتیان شکل گرفت. در دوره اشکانی می‌توان به خانه‌های شهر نساء ترکمنستان، شهر اشکانی هترا، کوه خواجه و دهانه غلامان اشاره کرد. هنر اشکانی در طاق‌زنی و ایوان‌سازی در کاخ آشور، به اوج خود رسیده است (جوادی، ۱۳۶۳: ۲۱). در دوره ساسانی، ایوان شاخص اصلی بنا گردید. ایوان شاه‌نشین گشوده شده به فضای باز و فضای مهم پشت آن (تالار)، از مشخصه‌های مهم دوره ساسانی است که می‌توان به کاخ سروستان، قلعه دختر، ایوان مدائن و کاخ خسرو اشاره کرد. از میان فرضیه‌هایی که در مورد پیدایش ایوان ذکر شده است، تصور برخی که ایوان را همان چادر سنگی دانسته‌اند، قابل توجه است. از نظر این گروه، مردم بیابانگرد چون سکونت در آبادی را برگزیدند، برای حفظ ارتباط با طبیعت، استفاده از اتاق سه‌دیواره را معمول داشتند. با وجود ابهام در چگونگی پیدایش ایوان، دانشمندانی که در تاریخ ایران مطالعه کرده‌اند، آن را پدیده‌ای شاخص از معماری ایران می‌دانند (تقوی، ۱۳۶۳: ۹۱-۹۲). از دوره صفویه و قاجاریه خانه‌های زیادی باقی مانده که در بیشتر آنها در یک یا چند جبهه‌نما، ایوان وجود دارد و ایوان از عناصر اصلی نما به‌شمار می‌رود.

ایوان در خانه‌های تاریخی نهبندان

خانه‌های تاریخی نهبندان دارای شکل‌های متفاوتی از حیاط مرکزی تا خانه باغ هستند، ولی کمتر خانه‌ای است که در آن ایوان یافت نشود. بخش زیادی از این خانه‌ها با گذشت زمان تخریب شده و امروزه بافت تاریخی شهر با آسیب‌های جدی روبه‌رو می‌باشد. ایوان‌های مرتفع‌تر در این خانه‌ها اکثراً در دو جبهه شمالی و جنوبی و گاهاً دو ایوان با ارتفاع کمتر در اضلاع شرق و غرب ساخته شده که این ایوان‌ها رو به حیاط مرکزی هستند و فضایی پشت آنها وجود ندارد، بلکه از دو طرف به اتاق‌هایی راه دارند. از این‌رو، می‌توان گفت در خانه‌های مختلف از قاجار تا پهلوی شاهد ساخت ایوان به سبک‌های مختلف چندایوانی با قوس و طرح‌های متفاوت بوده‌ایم که در بناهای مورد اشاره، به این

موارد پرداخته می‌شود. به نظر می‌رسد در گذار از دوره قاجار به پهلوی و دوره معاصر، خانه‌های سنتی و ایوان‌دار دوره قاجار به خانه‌هایی تک‌ایوانی و برون‌گرا تبدیل شده و تزئینات آن نیز کم یا محو شده است. دلایل این تغییرات را می‌توان همگام شدن با پیشرفت‌ها، الگوهای جدید معماری و مصالح دانست و این‌که هر بازه زمانی تاریخی، الگوی معماری و تزئینات خاص زمان خود را داشته است.

معماری و شهرسازی با فضاهایی هم‌چون ایوان سروکار دارند که انواع فعالیت‌ها در چارچوب‌های متفاوت در آنها اتفاق می‌افتد و در حقیقت، به این فضاها معنی و مفهوم می‌دهند. این فعالیت‌ها، تابع خصوصیات فرهنگی جامعه‌ای است که صاحبان این فعالیت‌ها به آنها تعلق دارند. خانه‌های سنتی نهبندان بر اساس شرایط زیستی و نیازهای بشری، دارای ایوان، حیاط، اتاق نشیمن، مهمان، آشپزخانه، تنور و هیزم‌دان بوده است. خانه‌ها به شکل خانه‌باغ و بسیار ساده و متأثر از فرهنگ و اقتصاد ساخته شده و فضای باغ، باعث تعدیل هوای خانه‌های این منطقه کویری می‌شده است. اقلیم نیز از عوامل مهم جغرافیایی است که بر طرح، شکل و نوع مصالح مورد استفاده در ساخت مسکن در دوره‌های مختلف زمانی تأثیر تعیین‌کننده‌ای دارد. در مناطق کویری، خانه‌ها در اصول، چهارفصلی ساخته می‌شود، یعنی در چهار و یا در دو طرف ساخت بنا، این اصول مورد نظر است که انتخاب جهت ساختمان، برای تابستان نشین و زمستان نشین مورد توجه است.

خانه‌های چهارایوانی

خانه نعمت‌الله تقوی

این خانه متعلق به دوره قاجار بوده و به سبک چهارایوانی ساخته شده است (طرح ۱). بنا دارای حیاط مرکزی و باغی در پشت ایوان شمالی می‌باشد. از خصوصیات بارز بنا دو ایوان شمالی و جنوبی آن است که با قوس جناغی و با اندود گچ اجرا شده است (تصاویر ۱ تا ۳). معماری قدیم ایران را با طاق‌های نیم‌دایره، طاق‌های جناغی و طاق‌های بیضی شکل شناخته‌اند.

ایوان شمالی و جنوبی دارای پوشش طاق و تویزه و قالب گچی است که در آن گوشه‌سازی به شیوه اسکنج^۱ دیده می‌شود (تصویر ۴ و طرح ۲). این دو ایوان قرینه هم هستند و ارتفاع آن‌ها از اضلاع شرقی و غربی حدود یک متر بیشتر است. دو ایوان در اضلاع شرقی و غربی قرار گرفته‌اند که دارای قوس بیز و پوشش گهواره‌ای هستند و نسبت به ایوان شمالی و جنوبی بسیار ساده و دارای اندود گل می‌باشند (تصویر ۵).

طرح ۱) پلان کلی خانه نعمت‌الله تقوی (زعفرانلو و دیگران، ۱۳۸۲)

۱. پوشانیدن گوشه‌ها با دو لچکی خمیده در کنار هم روی دیوارهای گوشه گنبدخانه را گویند که در تقاطع دو طاق به‌وجود آمده و از ابداعات دوره ساسانی است.

تصویر (۱) حیاط مرکزی و ایوان های شمالی، شرقی و غربی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

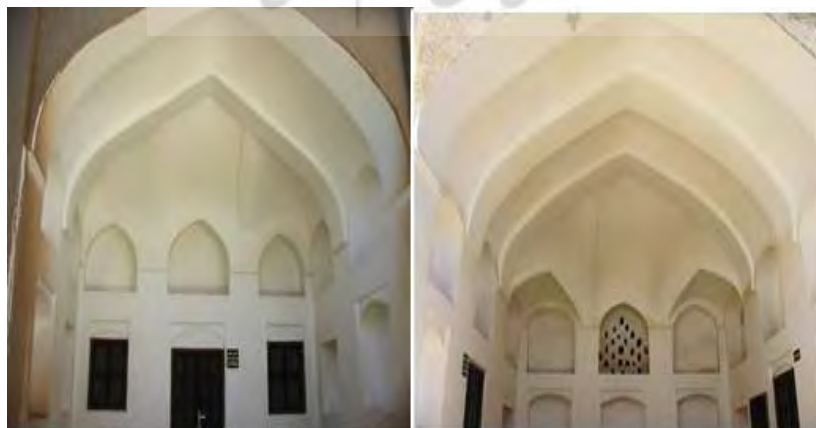
تصویر (۲) ایوان جنوبی خانه (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۳) ایوان شمالی خانه (نگارندگان، ۱۳۹۴)

طرح ۲) نمای دو ایوان جنوبی و شمالی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

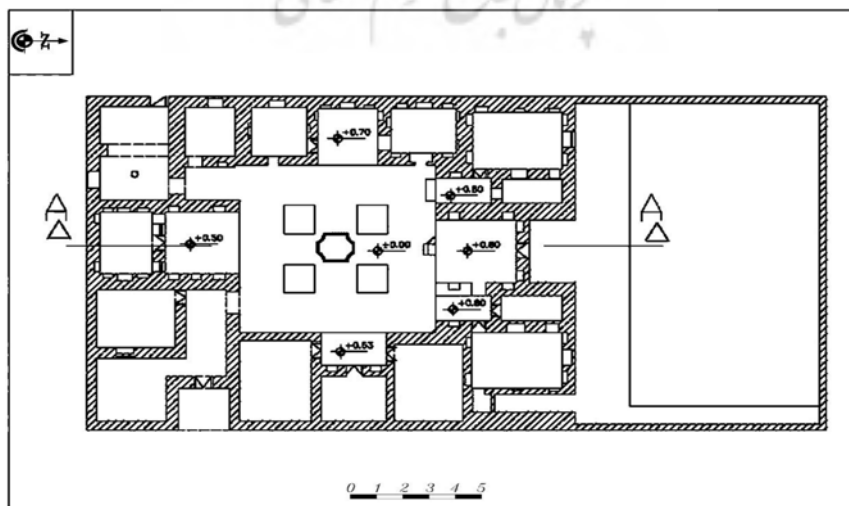
تصویر ۴) پوشش طاق و تویزه ایوان شمالی و جنوبی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۵) ایوان شرقی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

خانه همایونی

این بنا دارای چهار ایوان و با توجه به شواهد معماری، مربوط به دوره قاجار است (طرح ۳). ایوان‌ها و اتاق‌ها در اطراف حیاط مرکزی شکل گرفته‌اند و بنا دارای باغی در پشت ایوان شمالی بوده که از بین رفته است. ایوان‌های اصلی با ارتفاع چند پله در اضلاع شمالی و جنوبی قرار دارند و دارای شکل بیض (تخم‌مرغی شکل) با طاق‌نماهای خشتی و طاق و تویزه هستند (تصاویر ۶ تا ۸ و طرح ۴). در دو سمت ایوان شمالی یک ایوانچه قرار دارد که دارای پوشش گهواره‌ای هستند. دو ایوان واقع در اضلاع شرقی و غربی ارتفاع کمتری داشته و دارای قوس جناغی و قرینه یکدیگر هستند. کف این قسمت‌ها نیز حدود یک متر از کف حیاط بلندتر است (تصویر ۹).

طرح ۳) پلان خانه همایونی (زعفرانلو و دیگران، ۱۳۸۲)

تصویر ۶) ایوان شمالی خانه همایونی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

یکی از راه‌های جلوگیری از تابش خورشید به بدنه اتاق‌ها، درها و پنجره‌ها، ایجاد نقاب بر بالای آنهاست که ایوان شکل تکامل یافته آن است. ایوان علاوه بر این که چندمنظوره است و فعالیت‌های گوناگونی در آن انجام می‌شود، با ایجاد سایه در خنک نگه داشتن فضا، نقش مهمی دارد. معجزه ایوان این است که در تابستان آفتاب نیمروز، عمودی می‌تابد، سایه مطلوبی در جلوی اتاق‌ها ایجاد می‌کند، در حالی که در زمستان، که آفتاب مایل و افقی است، مانع ریزش برف و باران به صحن مقابل اتاق‌ها می‌شود و امکان می‌دهد که در نیمروز، تابش آفتاب از زیر آن گذر کرده، تا عمق اتاق‌ها نفوذ کند و گرمای مطلوب را به اتاق برساند (زرگر، ۱۳۹۰: ۷۶-۷۷).

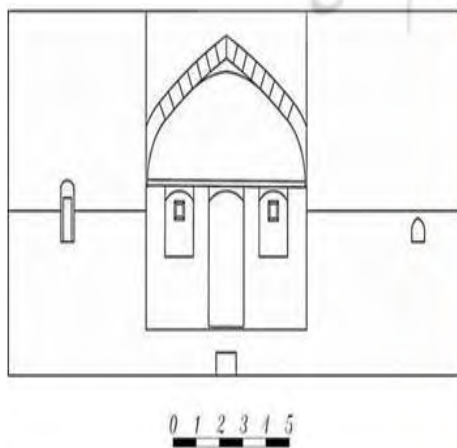
طرح ۴) نمای ایوان شمالی خانه همایونی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۷) نمای ایوان جنوبی خانه همایونی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۸) ایوان جنوبی بنا و پوشش آن (نگارندگان، ۱۳۹۴)

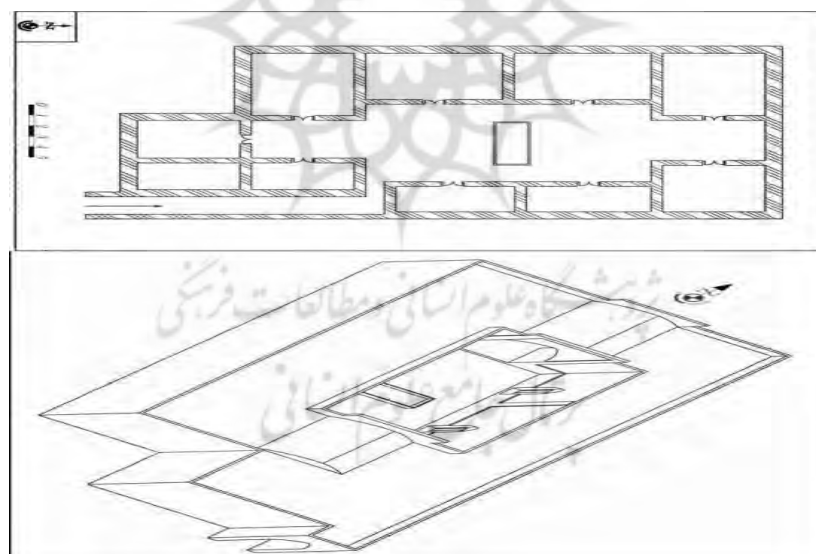

تصویر ۹) ایوان شرقی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

خانه‌های دو ایوانی

خانه هاشم‌پور

این خانه مربوط به دوره قاجار و به سبک دو ایوانی ساخته شده (طرح ۵) و اتاق‌ها در چهار جهت حیاط، بنا شده‌اند. کف حیاط مرکزی دارای آجر فرش و باغچه‌ای در وسط قرار دارد. در قسمتی از ازاره دیوارهای حیاط، آجرهای خفته راسته به کار رفته است. ایوان‌ها در دو جهت شمال و جنوب (تابستان نشین و زمستان نشین) مقابل یکدیگر قرار گرفته‌اند (تصاویر ۱۰ و ۱۱). ایوان شمالی و جنوبی با قوس بیز (تخم مرغی شکل) بنا شده که در دوره‌های بعد گچ‌اندود شده‌اند. در ایوان شمالی، طاق‌نماهایی وجود دارد و در دو طرف این ایوان، اتاق‌هایی با پوشش گنبدی قرار دارد که به داخل ایوان باز می‌شوند. بنا از نظر تزئینات بسیار ساده است و از دو ایوان آن، تنها در انتهای ایوان شمالی است که طاق‌نماهای ساده‌ای مشاهده می‌شود.

طرح ۵) پلان خانه هاشم‌پور (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۱۰) ایوان شمالی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

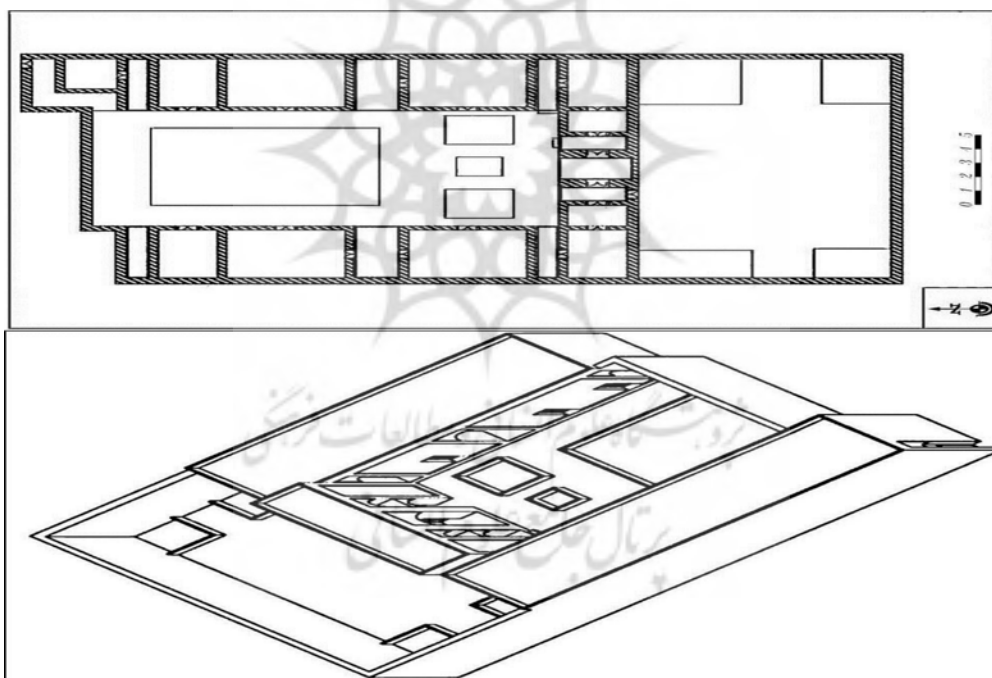
تصویر ۱۱) نمای ایوان جنوبی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

خانه های تک ایوانی

خانه شهبابی

این خانه در دوره قاجار به سبک تک ایوانی ساخته شده و اتاق ها در سه جهت بنا، در اطراف حیاط مرکزی قرار گرفته اند (طرح ۶). در وسط میان سرا، یک حوض و در دو طرف آن باغچه هایی قرار دارد. در باغ سازی و معماری ایرانی بر خلاف باغ سازی اروپایی، محور وسط را راهی نمی گذارند، یا باغچه است و یا آب. علت این است که در مناطق

ایران و اغلب نقاط خشک، با بی‌آبی یا کم‌آبی مواجه است. در جایی مثل شرق ایران، آب را به سختی از زمین به وسیله قنات بیرون می‌آورند. لذا آب را در وسط حیاط، درست روی محور و باغچه را نیز در کنار محور، قرار می‌دهند. در میان‌سرا هم همیشه در محور وسط، آب و حوض آب وجود دارد (عمرانی‌پور، ۱۳۸۴: ۱۴۲). از حیاط در خانه‌های ایرانی، به شکل‌های مختلف استفاده شده است. بعضی از این موارد عبارتند از: ۱- به‌عنوان نشانه حریم تملک ۲- وحدت دهنده چندعنصر خانه ۳- ارتباط دهنده چندفضا ۴- برای ایجاد محیطی سبز و بانشاط ۵- به‌عنوان یک هواکش مصنوعی برای گذر جریان بادهای مناسب ۶- عنصری مهم در جهت سازماندهی فضاهای مختلف ۷- به‌عنوان حریمی امن و آرام برای آسایش خانواده (معماریان، ۱۳۹۱: ۱۵).

طرح ۶) پلان خانه شهبابی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

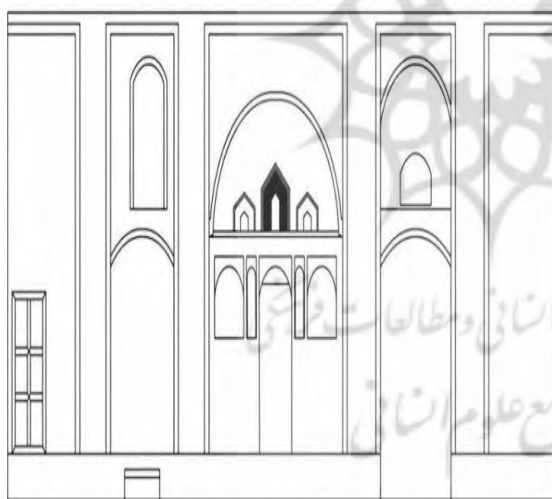

تصویر ۱۲) حیاط مرکزی و ایوان جنوبی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

ایوان اصلی بنا در ضلع جنوبی آن واقع است که داری شکل بیز (تخم مرغی شکل) است که از دیگر قسمت‌ها کیفیت بیشتری دارد و به نوعی شاه‌نشین خانه بوده (تصویر ۱۲) و داخل ایوان، طاق‌نماها و تزئینات هندسی نیز دیده می‌شود (تصویر ۱۳ و ۱۴). در مرکز طاق‌نماهای ایوان، حفره‌هایی باز جهت عبور باد قرار دارد. این ایوان، دارای طاقچه‌ها، درگاه‌ها و طاق‌نماهایی با قوس هلالی و نیم‌دایره می‌باشد (طرح ۷ و تصویر ۱۴). در دو سمت ضلع جنوبی بنا، دو ایوانچه تعبیه شده که در ایوانچه شرقی، راه‌پله ارتباطی با فضای پشت‌بام و اتاق بالاخانه وجود داشته که در حال حاضر، مسدود شده و اتاق بالاخانه ایوان جنوبی نیز سقف آن فروریخته و دارای طاقچه و طاق‌نماهایی می‌باشد. این اتاقک می‌توانسته بهارخواب خانه باشد. ایوانچه غربی نیز دربی دارد که به حیاط واقع در پشت خانه راه دارد.

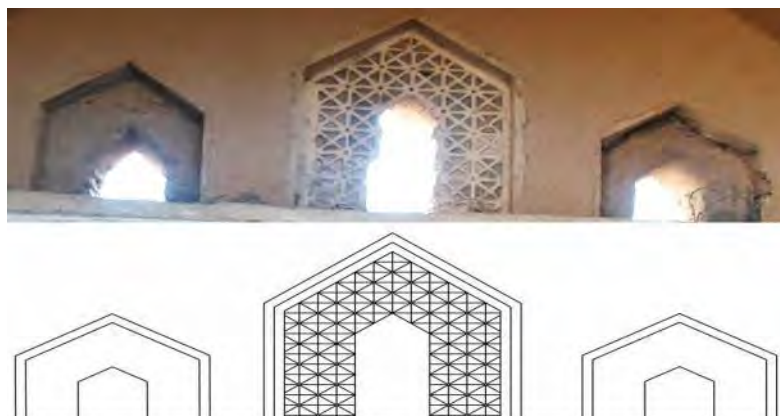
تصویر ۱۳) ایوان جنوبی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

0 1 2 3 4 5

طرح ۷) نمای ایوان جنوبی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

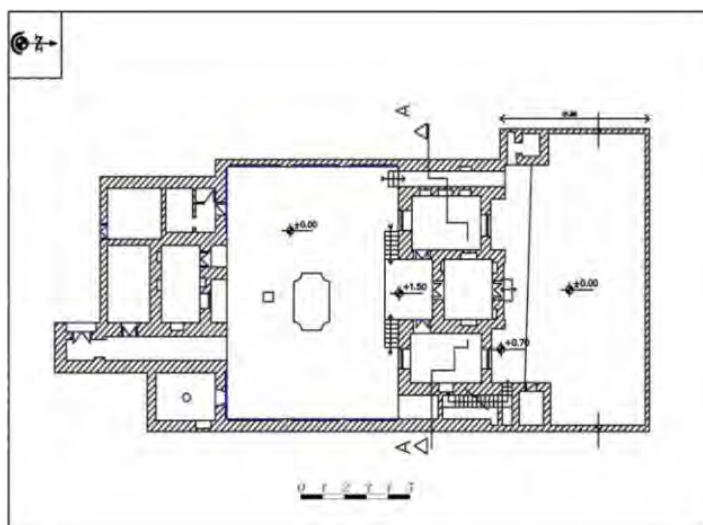

تصویر ۱۴) طاق نماهای تزئینی و نقوش هندسی ایوان جنوبی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

خانه باقر تقوی

این خانه با توجه به معماری بنا، مربوط به اوایل دوره پهلوی می‌باشد. در وسط حیاط مرکزی، حوضی هشت ضلعی و در دو طرف آن، باغچه‌هایی با درختان انار واقع شده‌اند. بنا به سبک تک‌ایوانی ساخته شده و عمارت اصلی در ضلع شمالی حیاط قرار دارد (طرح ۸). این ضلع دارای یک ایوان با قوسی نیم‌دایره و پوشش خنچه‌پوش^۱ دوگلوبی با دور عدسی می‌باشد (تصویر ۱۶). این عمارت نسبت به کف حیاط، حدود دو متر اختلاف سطح دارد و دسترسی به آن از طریق دو رشته پلکان که در اضلاع غربی و شرقی ایوان ساخته شده، امکان‌پذیر است که این پله‌ها اکنون، در حال تخریب است. نمای این بنا به‌طور کامل، با آجرهایی به شیوه خفته‌راسته تزئین شده است (تصویر ۱۵). در گوشه شرقی و غربی ضلع شمالی، دو راهرو با سقف گهواره‌ای ساخته شده‌اند که راهرو ضلع غربی، به باغ واقع در پشت ایوان شمالی راه دارد. هم‌چنین فضای زیرین ایوان شمالی، دارای دو سردابه یا زیرزمین با سقف ضربی به‌صورت قرینه می‌باشد (طرح ۹ و ۱۰).

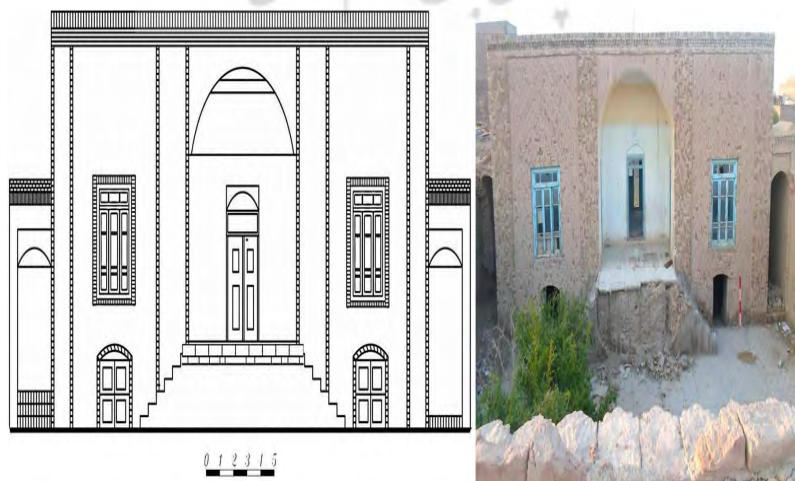
۱. زمانی که به‌جای پوشش تخت در بین دو گلوبی از قوس کم‌خیزی استفاده شود، قوس خنچه‌پوش با دور عدسی به‌وجود می‌آید. مقاومت این قوس از قوس تخت بیشتر است (زمرشیدی، ۱۳۷۸: ۱۷۸). استفاده از این قوس، از دوره تیموری معمول و در دوره صفویه به‌وفور استفاده گردید. در دوره‌های بعد، در نماها، نعل درگاه‌ها، در و پنجره، پوشش دالان و راهروها به‌کار گرفته شد. این پوشش در سال‌های اخیر و خصوصاً در دوران قاجاریه با آجر به ابعاد مختلف ساخته شده است (همان: ۹۰). گلوبی، قسمتی از بنا که بین طاق و دیوار قرار گرفته، می‌باشد.

طرح ۸) پلان خانه باقر تقوی (زعفرانلو و دیگران، ۱۳۸۲)

تصویر ۱۵) عمارت اصلی بنا در ایوان شمالی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

طرح ۹) نمای ایوان شمالی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۱۶) ایوان شمالی بنا (نگارنده، ۱۳۹۴)

A-A 0 1 2 3 4 5

طرح ۱۰) برشی از ضلع شمالی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

با بررسی خانه‌های مذکور می‌توان گفت استفاده از ایوان، به‌عنوان یکی از عناصر اساسی در کارایی و تزئین بنا، مؤلفه شاخص نمای اصلی خانه‌ها بوده و دارای عملکردهای مختلفی می‌باشد. ایوان عبارت است از فضایی نیمه‌باز که اغلب از سه طرف بسته و از یک طرف، مشرف به فضای باز می‌باشد که توجه به فضاهای نیمه‌باز و ایوان، عاملی مهم در بالا بردن کیفیت و غنای فضایی خانه است. یکی از ویژگی‌های مهم در معماری اسلامی، مسأله تقارن است. اصولاً تقارن قانونی است که همواره در چشم انسان، به جسم حالتی متکامل و آسمانی می‌بخشد و در عین ایستایی و استحکام، نقصی در آن راه ندارد

که قرینگی ایوان‌ها در این ابنیه، به این مسأله بسیار قوت می‌بخشد. ایوان در این خانه‌ها، رو به جهت‌های مختلف جغرافیایی مشاهده می‌شود و لیکن در بیشتر موارد، رو به شمال و جنوب است و در خانه‌های مشاهده شده، ایوان شمالی رو به باغ باز می‌شود و این ایوان، باعث ارتباط باغ با حیاط مرکزی می‌شود. در نمای ورودی هیچ‌یک از ایوان‌ها، ستون مشاهده نمی‌شود و عناصری هم‌چون اتاق‌های سه‌دری، پنج‌دری و اُرسی^۱ در آنها کاربرد ندارد و می‌توان این‌گونه اذعان کرد که در طراحی و ساخت این ابنیه، مسائل محیطی و فرهنگی، نقش ویژه‌ای داشته است و الگوهای معماری متأثر از معماری غرب، در آنها مفهومی ندارد. نکته دیگر این‌که هیچ‌یک از این ابنیه، بادگیر ندارند و به حفره‌ها و نورگیرهایی در سقف بنا بسنده شده است.

۱. اُرسی پنجره مشبکی است که به جای گشتن بر روی پاشنه‌گرد، بالا می‌رود و در محفظه‌ای که روی آن قرار گرفته است، جای می‌گیرد.

جدول (۱) ویژگی خانه‌ها بر مبنای ایوان (نگارندگان، ۱۳۹۴)

عطایی	باقر تقوی	قدرت - تقوی	شهبازی	هاشم پور	شهبابی	هما یونی	سالاری	نعمت الله تقوی	خانه‌ها
پهلوی	پهلوی	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	قدمت
		*				*	*	*	چهار ایوانی (دو حیاطه)
		*							دو ایوانی (دو حیاطه)
				*	*				دو ایوانی (یک حیاطه)
	*			*	*				تک ایوانی (دو حیاطه)
*			*						تک ایوانی (یک حیاطه)
یک ایوانی	یک ایوانی	دو ایوانی	یک ایوانی	دو ایوانی	یک ایوانی	چهار ایوانی	چهار ایوانی	چهار ایوانی	شکل ایوان
شرق	شمال	شمال - جنوب	جنوب	شمال - جنوب	جنوب	چهار جهت	چهار جهت	چهار جهت	موقعیت ایوان
نیم دایره	نیم دایره	بیز	بیز	بیز	بیز	جنافی - بیز	بیز	جنافی - بیز	فوس ایوان
				*	*	*	*	*	تزئینات ایوان
ویژگی ها									
پلان خانه‌ها									

نتیجه

طبق مباحث مطرح شده پیرامون ایوان در خانه‌های مورد بررسی، می‌توان فرایند تنوع و تحول ایوان در بازه زمانی قاجار تا پهلوی را در سه مؤلفه چندایوانی بودن، نوع قوس و تزئینات این خانه‌ها تشریح کرد. بدین‌گونه که ایوان به شکل‌های مختلف چهارایوانی، دو و تک‌ایوانی در این خانه‌ها نمود می‌یابد. خانه‌های قدیمی‌تر مانند خانه نعمت‌الله تقوی و همایونی شکل تکامل یافته‌تری از ایوان (چهارایوانی) را دارا می‌باشند و خانه‌های جدیدتر مثل عطایی و باقر تقوی شکل ساده‌تری از ایوان (تک‌ایوانی) را به نمایش می‌گذارند. در پوشش ایوان‌ها، از قوس و طاق‌هایی استفاده شده است که کاربرد قوس‌های جناغی در دو ایوان اصلی (شمالی- جنوبی) خانه نعمت‌الله تقوی، آن را از دیگر خانه‌های نه‌بندان متمایز ساخته است، ضمن آن که قوس‌های بیز و پوشش گهواره‌ای در اکثر ایوان بناها، سهم بیشتری را به خود اختصاص داده است. این قوس‌ها در بناهای پهلوی تا حدودی به قوس نیم‌دایره با پوشش خنچه‌پوش تبدیل می‌شوند. ایوان در خانه‌های تاریخی مورد بررسی متأثر از آثار گذشته ایرانی- اسلامی بوده است. قوس و طاق‌هایی مثل گهواره‌ای، بیز (تخم‌مرغی شکل) و جناغی، قوس‌هایی هستند که قبل از اسلام در معماری کاربرد داشته و بعد اسلام نیز تداوم یافته است. کاربرد چنین عناصری، نشانگر سابقه و حفظ اصالت‌های معماری منطقه و گرایش به معماری قبل از اسلام دارد. ایوان خانه‌ها با قوس بیز (تخم‌مرغی شکل) و پوشش گهواره‌ای، تداعی‌گر معماری ایوان مدائن (طاق کسری) در دوره ساسانی می‌باشد.

فضای داخلی ایوان‌ها از لحاظ تزئینات ساده یا فاقد تزئین است. در نمای داخلی آنها طاقچه‌ها و طاق‌نمایی وجود دارد که نمای ایوان را از حالت یکنواختی درآورده است. ابنیه قدیمی‌تر دارای پوشش‌های طاق و تویزه با گوشه‌سازی سکنج و تزئین قالب‌های گچی (خانه نعمت‌الله تقوی)، طاق‌نماهای خشتی (خانه همایونی) و طاق‌نمایی با نقوش هندسی مشبک (خانه شهابی) می‌باشند و خانه‌های جدیدتر (خانه باقر تقوی و خانه عطایی) بسیار ساده و بدون تزئین طراحی شده‌اند. بیشتر این خانه‌ها، دارای حیاط مرکزی و باغ هستند و فضای سبز و طبیعت در آنها نقش مهمی ایفا می‌کند. طبق

مباحث مذکور، می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که در فرایند تحول و تنوع ایوان در گذار از قاجار به پهلوی، از اهمیت ایوان در این خانه‌ها کاسته شده و نقش ایوان در خانه‌های جدیدتر، کم‌رنگ‌تر شده است. از این‌رو، می‌توان گفت از بین رفتن فرهنگ زندگی‌های گروهی در یک خانه، گسترش زندگی شهرنشینی و نیز تبعیت از الگوهای جدید معماری در دوره پهلوی و معاصر، باعث شده خانه‌های سنتی و ایوان‌دار به دست فراموشی سپرده شود و امروزه نیز به لحاظ اقلیمی، آسیب‌های وارده ناشی از باران‌های تند کویری و بادهای شدید بر گل و خشت بناهای مسکونی و نیاز متعدد به تعمیر، بحث ساخت خانه‌های سنتی را به حاشیه رانده است. معماری ایرانی به همه جلوه‌های گوناگون زندگی انسان، پاسخی درخور و مناسب داده است. در معماری سنتی فضاهای باز، بسته و نیمه‌باز در کنار هم معنا پیدا می‌کنند. ایوان به‌عنوان عنصری هویت‌ساز و سابقه طولانی آن در معماری ایرانی، الگویی مهم و تأثیرگذار در ارزش فضایی خانه محسوب می‌شود.

طبق جدول ۱ خانه‌های مورد بررسی به چند گروه قابل تقسیم هستند:

- ۱- خانه‌هایی که در چهارجهت دارای ساخت و سازند و به سبک چهارایوانی و دارای دو حیاط می‌باشند؛
- ۲- خانه‌هایی که در چهارجهت دارای ساخت و سازند و به سبک دوایوانی و دارای دو حیاط می‌باشند؛
- ۳- خانه‌هایی که در چهارجهت دارای ساخت و سازند و به سبک دوایوانی و دارای یک حیاط می‌باشند؛
- ۴- خانه‌هایی که در سه و دو جهت دارای ساخت و سازند و به سبک تک‌ایوانی و دارای دو حیاط می‌باشند؛
- ۵- خانه‌هایی که در سه جهت دارای ساخت و سازند و به سبک تک‌ایوانی و دارای یک حیاط می‌باشند.

خانه‌های تاریخی نهبندان، معرف سبک معماری دوره قاجار و اوایل پهلوی در این شهر می‌باشند. معماری مسکونی منطقه، آمیزه‌ای از قناعت، هم‌زیستی، مردم‌داری و مبارزه

با طبیعت خشن و خشک کویر است که به وسیله معماران این مرز و بوم ایجاد شده است. عوامل بسیار گوناگونی از جمله مصالح و امکانات فنی، شیوه معیشت، فرهنگ، نیازها و خواسته‌های استفاده کنندگان یا سازندگان، در شکل دادن به هر فضای معماری نقش دارند. بنابراین، خانه‌های تاریخی که غالباً در تطابق با شرایط زیستی جامعه شکل گرفته‌اند، منعکس کننده برخی از روابط و الگوهای رفتاری و اجتماعی و نحوه استفاده از فضاها هستند و هر فضای معماری، نشان دهنده برخی خصوصیات فرهنگی - قومی است که برخی از افکار، عقاید، خواسته‌ها و رفتارهای فردی و اجتماعی را نشان می‌دهند که در مجموع این عوامل، سازنده معماری یک شهر می‌باشند.

منابع

- آیت‌اللهی، حبیب‌الله (۱۳۸۰). تاریخ هنر. تهران: بین‌المللی الهدی.
- اردلان، نادر؛ بختیار، لاله (۱۳۸۲). حس وحدت. تهران: خاک.
- تصویری، محدثه؛ علایی، علی؛ تقی‌پور، ملیحه (۱۳۹۲). "تأثیر ایوان‌ها بر تعادل آب و هوایی خانه‌های سنتی (با نگاهی تحلیلی به خانه‌های منطقی‌نژاد، محتشم و فروغ الملک در شیراز)". در: مجموعه مقالات دومین همایش ملی اقلیم، ساختمان و بهینه‌سازی مصرف انرژی (با رویکرد توسعه پایدار). تهران: سازمان بهره‌وری انرژی ایران: ۱-۱۰.
- تقوی، محمدرضا (۱۳۶۳). معماری شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان. تهران: یساولی.
- جوادی، آسیه (۱۳۶۳). معماری ایران به قلم ۳۳ پژوهشگر ایرانی. تهران: مجدد.
- دشتی هاشجین، آمنه (۱۳۸۹). "رشد تغییرات نما در دوره قاجار". در: مجموعه مقالات همایش همایش داخلی معماری و شهرسازی معاصر. گنبد کاووس: دانشگاه آزاد اسلامی واحد گنبد کاووس: ۱-۷.
- دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه، ج ۱. ذیل "ایوان".
- روشندل، زهرا (۱۳۹۴). "بازشناسی تاریخ معماری نهبندان در دوره قاجار با

- تکیه بر پژوهش باستان‌شناختی خانه‌های تاریخی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند.
- زرگر، اکبر (۱۳۹۰). *درآمدی بر شناخت معماری روستایی ایران*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- زعفرانلو، رقیه؛ مال اندوز، طاهره؛ علی‌آبادی، مهدی (۱۳۸۲). "گزارش‌های پیشنهادی ثبتی خانه‌های تاریخی نهبندان". بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی [چاپ نشده].
- زم‌رشیدی، حسین (۱۳۷۸). *نقش آجر و کاشی در نمای مدارس ایران*. تهران: زمرد.
- ----- (۱۳۸۷). *طاق و قوس در معماری ایران*. تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری ایران.
- ساریخانی، مجید (۱۳۸۲). *بررسی باستان‌شناسی، معماری و شهرسازی شهرستان ملایر در دوره قاجار*. ملایر: علم‌گستر.
- شاطریان، رضا (۱۳۹۰). *اقلیم و معماری*. تهران: سیمای دانش.
- فلاح‌فر، سعید (۱۳۷۹). *فرهنگ واژه‌های معماری سنتی ایران*. تهران: کامیاب.
- عمرانی‌پور، علی (۱۳۸۴). *هنر و معماری اسلامی ایران (یادنامه استاد دکتر لطیف ابوالقاسمی)*. تهران: سازمان عمران و بهسازی شهری ایران.
- محمودی، عبدالله (۱۳۸۴). "بازنگری اهمیت ایوان در خانه‌های سنتی (با نگاه ویژه به بم)". *فصلنامه هنرهای زیبا*، ش ۲۲: ۵۳-۶۲.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۹۱). *آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه‌شناسی درون‌گرا*. تهران: سروش دانش.
- معین، محمد. *فرهنگ فارسی*، ج ۱. ذیل "ایوان".